

5. Кастере Н. [Електронний ресурс]: Скопировано с сайта: Комиссия спелеологии и карстведения Московского центра Русского географического общества. – М.: Мысль, 1974 / Н.Кастере. Моя жизнь под землей. html.
6. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении / Люсьен Леви-Брюль. – М.: Педагогика-Пресс, 1994. – 608 с.
7. Новгородова Э.А. Мир петроглифов Монголии / Э.А. Новгородова. – М.: Наука, 1984. – 166 с.
8. Окладников А.П. Утро искусства / А.П. Окладников. – Л.: Искусство, 1967. – 135 с.: ил.
9. Столяр А.Д. Происхождение изобразительного искусства / А.Д. Столяр. – М.: Искусство, 1985. – 292 с.
10. Фролов Б.А. Палеолитическое искусство и мифология / Б.А. Фролов // У истоков творчества (Первобытное искусство) / [Отв. ред. – д-р ист. наук Р.С. Васильевский]. – Новосибирск: Наука, 1978. – С. 106-115.
11. Фролов Б.А. Первобытная графика Европы / Б.А. Фролов. – М.: Наука, 1992. – 200 с.
12. Чмихов М. Від Яйця-райця до ідеї Спасителя / М.Чмихов. – К.: Либідь, 2001. – 432 с.

Резюме

Розглядається візуальне світосприйняття давнини і сучасності людством на основі порівняльного аналізу невпорядкованого розташування зображень печерного мистецтва та історичних змін у ставленні до природного оточення.

Ключові слова: печерне мистецтво, світобачення, давньокам'яна доба.

Summary

Historical differences of human visual world outlook in paleolith age. Article contains a review of visual perception of the world in ancient and modern times by mankind based on comparative analysis of lacking amenities disposition of pictures of cave art and historical changes in attitude toward environment.

Key words: spelaean art, attitude, paleolithic days.

УДК 32+39:7[477]

Р.Д. Михайлова

ПОЛІТИЧНІ ТА ЕТНОМИСТЕЦЬКІ ЗВ'ЯЗКИ НАСЕЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ РУСІ Й ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Протягом доби середньовіччя Причорномор'я, як відомо, було територією економічних, політичних й культурних обмінів широкого кола східних та європейських країн. У той же час одним із маловивчених питань історії культури та мистецтва зазначеного часу є контакти та зв'язки місцевого населення з представниками Давньої Русі, зокрема із мешканцями галицько-волинського регіону, який територіально знаходився найближче від інших давньоруських земель до Кримського півострова.

Як зона впливів Візантії V-VI століть, Причорномор'я стало предметом уваги давньоруських князів ще у IX ст. Походи київських князів Ігоря, Святослава й Володимира на Корсунь (Херсонес Таврійський) та Керч (давній Пантікапей), закінчились приєднанням причорноморських територій до давньоруських вотчинних земель (X-XI ст.), а відвойована за допомогою варязьких дружин Тмутаракань (в подальшому острів Тамань), перетворилася на давньоруське князівство. Походи Володимира сприяли утвердженню слов'ян на Кримському півострові. Торгівельні, політичні і культурні зв'язки з Візантією стали більш тісними. В X-XII ст. переселенці з Київської Русі освоїли район колишнього античного міста Киркінітиди (нині Євпаторія). В XI столітті там знаходилися князь Ростислав Володимирович (до 1066 р.), засновник династії галицьких князів, який прибув до Надчорномор'я із Прикарпаття, волинський князь Давид Ігорович (до 1083 р.), порушник клятви, даної на Любецькому з'їзді, що згодом осів

у Дорогобужі, його наступник, також волинський князь – Олег Святославич (до 1094 р.), одружений з аристократкою Феофанією Музалон, останній давньоруський володар земель у Надчорномор'ї, який у подальшому правив у Чернігові.

Дипломатичні відносини між галицько-волинськими князями й візантійськими імператорами залишалися сталими і після об'єднання у 1199 році земель Волині та Галичини. Основну роль у контактах із державою ромеїв відігравала Галичина, згадки про яку у візантійських джерелах є найчисленнішими: у взаєминах із Константинополем їй, серед давньоруських князівств, належала безумовна першість [1; 277-302]. Візантійські зверхники відзначали галицьких князів поряд із „власителями” Русі князями Києва [2; 168], а землі Галичини розглядали як „топархію” – самостійну територіальну, адміністративно-політичну одиницю [3; 6]. За грамотою 1303 року Царгородського патріархату у якості топархії розглядалася вся Галицько-Волинська Русь [4; 6].

Як економічні та політичні партнери Галичина і Волинь приваблювали Візантію багатого сировинною базою, видобутком солі, сільськогосподарськими та виробничими ресурсами. Територіями Галичини й Волині пролягали транспортні шляхи, що забезпечували зв'язки з європейськими торгівельно-ремісницькими центрами, численною споживацькою аудиторією й резервами робочої сили (зокрема і як об'єкту работоргівлі). Політичні угоди з нею розцінювалися як одні з найважливіших. Союзницькі походи візантійців проти галицьких та волинських ворогів – маляр і поляків (друга половина XII ст.), проти ворогів Візантії половців разом із галицько-волинськими військовими загонами князя Романа Мстиславича (90-ті рр. XII ст.) зафіксував ще візантійський історик Нікіта Хоніат.

Від часів Володимира Святославича, Надчорномор'я залишалось зоною перетинів, через які здійснювалися контакти з церковними центрами Візантії. У VII-VIII ст. до Криму прибували візантійські монахи, противники іконоборства, що поширювали вплив християнства. Їм належав збудований наприкінці VIII століття монастир Апостолів у Партеніті. В галицько-волинських землях одноіменний монастир заснований у межах Володимира-Волинського, про що є запис у Іпатієвському списку літопису під 1287 та 1288 роками [5; 225], а також сучасна назва урочища Апостолівщина. Центральна споруда монастиря в Партеніті – „акетичний” за рисами невеликий триапсидний храм-базилика (довжина 18 м), із трьома навами, розділеними стовпами та галереями й підлогою, оздобленою простим одноманітним узором із кам'яних кольорових плиток, мала відповідне наслідування у давньоруських храмах, у тому числі і на галицько-волинських землях, де також було характерним оздоблення підлог одноколірними полив'яними плитками. Їх знаходили під час археологічних досліджень церков Володимира-Волинського, Луцька, Дорогобужа, Белза, Галича.

До візантійської будівельної традиції належали типи храмів-базилік. Зокрема, храм Богородиці Влахернської (V ст.) замського монастиря поблизу Херсонеса, збудований за взірцем Влахернської церкви Константинополя (яка мала у Києві своє наслідування у церкві XI ст. святої Богородиці Влахернської Кловського монастиря), знаменита мозаїчним декором підлоги, що зберігся до нашого часу. На квадратному полі зображена велика ваза-канфар, із котрої виростає виноградна лоза; з двох боків її оточують павичі – символи безсмертя, що разом із сплеченими колами та зображеннями птахів, тварин, риб, плодів, утілюють ідею раю. З темою райського саду пов'язані й зображення на галицьких плитках із рельєфним декором, де також є зображення павичів, птахів та рослин, вписаних у коло.

Візантійські взірці помітні в нечисленних пам'ятках волинського Дорогобужа, що залишилися після князювання у ньому згаданого вище Давида Ігоревича (з 1083 р.). Після спровокованого ним осліплення Василька Ростиславича, позбавлений князями багатих володінь, він опинився у маленькому волинському місті [6; 311], якому прагнув надати рис удільної столиці. Давид Ігоревич збудував храм Успіння Богородиці (XII ст.), характерна суворість якого, відповідала церковним естетичним вимогам, сформульованим у Візантії: зовнішнє убранство християнського споруди було підкреслено простим, а внутрішнє – пишним, відповідно до ідеї багатства внутрішнього духовного світу християнина і зовнішньою стриманістю [7; 15].

Тяжіння до грецьких оригіналів іконопису проявилось у затамовано-величній красі ікони „Дорогобужської Богоматері”(XIII-XIV ст.) [8]. Так само візантійські взірці позначилися на

печатках-буллах X – початку XII ст., що належали Давиду Ігоровичу (відомі три різновиди). Знайдені у червенському місті Сутейську, вони мали у зображенні царя Давида та грецький напис: „Господі, доможи рабу своєму Давиду, архонту Росії” [9; 20].

Впливи християнської культури на галицько-волинських землях, що поширювалися через Надчорномор'я, вплинули на формуванні деяких культів. Так, тематика керченської православної церкви Іоанна Предтечі, побудовано у VIII ст. (мала розписи), не виключено, вплинула на укорінення цієї теми у галицько-волинських землях, де вона отримала власний розвиток [10; 246]. Монастир, освячений в ім'я святого Іоанна існував у Галичі (за літописом запис під 1189 р.) [11], церква – у Холмі [12; 413], печерна церква Усінчення голови св. Іоанна Предтечі – у скельному монастирі на Вінниччині (нині у межах с. Лядова Могілів-Подільського району), який функціонував імовірно в XI ст.

Актуальність цієї тематики у середині XIV ст. підтвердила нова культова будівля церкви Іоанна Предтечі, що належала вірменській громаді колишніх переселенців із візантійських територій Малої Азії в Кафі (1348 р.) та оздоблення її фресковим розписом. Зазначимо, що поширенню візантійської культури та будівництва за візантійськими взірцями на теренах Галицько-Волинської Русі, сприяли греки-візантійці, які мешкали поряд із місцевими громадами християн, складаючи частину білого і чорного духовництва. Маючи високу освіту, вони вносили в життя елементи глибинної греко-візантійської культури, утворюючи своєрідну чернецьку інтелігенцію. Через них, переважно, здійснювались контакти з візантійським патріархатом [13].

Із території Візантії походили церковні святині та реліквії, що відіграли на галицько-волинських землях значну роль у церковно-релігійному житті. Зазначимо, що перенесення частки якоїсь християнської святині в інше місце символізувало духовний зв'язок між місцями їхнього початкового утримання та наступного, причому візантійські реліквії вважались особливо цінними. Серед таких були мощі святого Климента Римського, учня апостола Павла, який мученицьки загинув у Херсонесі за часів імператора Траяна (53-117 рр., імператор із 98 р.), а культ поширювався з 60-х рр. IX ст. одночасно в східному і західному християнському осередках, які до 1054 року не мали розподілу на православну релігію та католицизм. Храм святого Климента знаходиться на території печерного Інкерманського монастиря VII-IX ст. За християнською легендою, у Херсонесі мощі святого Климента знайшов у 860 р. Кирило (Костянтин) Філософ, де він перебував із церковно-політичною місією. Частина мощів була принесена до Риму в дарунок папі Адріану II, які той розмістив в освяченій на в ім'я святого Климента єпископській церкві, інша частина потрапила до Корсунської церкви Петра та Павла, звідки в подальшому була перенесена князем Володимиром Святославичем до спеціально побудованої в Києві каплиці поряд із Десятинною церквою – першою християнською культовою спорудою Русі [14; 34-36].

У Києві культ святого Климента здобув чимало прибічників [15; 22], а каплиця з мощами Климента Римського та його учня Фіва [16; 34-36], вважалася сакральним місцем, біля якого були похованими княгиня Ольга, князь Володимир та його дружина, візантійська принцеса Анна. На думку В.Рички, шанування Климента Римського втілювало ідею незалежності руської Церкви як від Царгороду, так і від Риму, а згортання впливів цього культу – ослаблення зв'язків з традиціями кирило-мефодієвської спадщини та посилення контролю з боку нової київської митрополії [17; 22-23]. Традиції кирило-мефодієвської спадщини об'єднували кілька церков у Південно-Західній та Північно-Західній Русі. Вони утримували зв'язки з відповідними осередками Скандинавії, Чехії, Македонії.

Із терен Надчорномор'я походили й інші посилки візантійської культури. Зокрема греко-римські традиції позначились у будівництві фортифікаційних, громадських та меморіальних споруд.

За часів імператора Юстиніана I (482-565 р., імператор з 527 р.) як візантійські форпости формувалися Херсонес, Боспор (Керч), Алустон (Алушта), Горзувіти (Гурзуф). Одним із найвідоміших у Надчорномор'ї було Мангупське городище (в різні часи на різних мовах мало назви – Дорі, Дорас, Феодоро) [18], неприступна фортеця якого була оточена подвійними стінами й баштами. З VI по X ст. вона належала візантійським федератам, а згодом, із XI століття – хозарам, що володіли нею до занепаду князівства Феодоро у XIII ст. Зважаючи, що для прикордонних міст Волині й Галичини будівництво оборонних споруд мало особливе значення,

не виключено, що в них використовувався досвід сусіднього Надчорномор'я, адже на Дністровському лимані знаходилося місто Білгород, грецька, а згодом римська колонія Тіра, яким із IX ст. володіли тиверці та улличі, а в XIII-XIV ст. – галицько-волинські князі.

У свою чергу, на теренах Волині та Галичини, де оборонні споруди будували протягом значного часу, на X-XIV ст. припадає формування їх регіональних рис, еволюція типів та форм. До нашого часу дійшли залишки давньоруських фортець Луцька XIII-XIV ст., Володимира-Волинського X-XIV ст., Звягеля XII-XIII ст. (нині Новоград-Волинський Житомирської обл.), Ужгорода XI-XIII ст., Берегового, центру Берегівської жупи (з 1271 р., Закарпатська обл.), прикордонної укріпленої засіки біля Виноградова (до 1946 р. – Севлюш, Закарпатська обл.), військового укріплення племені білих хорватів у Мукачевому, Галича XII-XIII ст., Снятина XII ст., Львова XIII-XIV ст., Белза XII-XIV ст., Дрогобича XI – XIV ст., Звенигорода XI-XIII ст., Самбора XIII ст. (Погонич, Львівська обл.), Дубна XI-XIV ст., Корця XII ст., Острога XII ст. (Рівненська обл.), Збаража XIII ст., Кременця XII-XIII ст., Микулинців XI-XVII ст., Скали-Подільської першої пол. XIV ст., Теревовлі XI-XIII ст. (Тернопільська обл.), Бакоти XI-XIV ст., Зиньківа XII-XIV ст., Кам'янця-Подільського XI-XIV ст., Меджибожа XI-XIII ст., Сутківців XIV ст. (Хмельницька обл.).

Серед інших споруд варто відзначити численні усипальниці-мавзолеї родової знаті, традиційні у Надчорномор'ї від часів античності і нові на галицько-волинських теренах у давньоруський час. У Галицько-Волинській Русі вони влаштовувалися у храмах родової знаті. Усипальницею представників останньої галицької династії Романовичів-Ізяславичів був, наприклад, храм Пантелеймона, побудований волинським князем Романом Мстиславичем у Галичі (залишки виявлені у с. Шевченкове Івано-Франківської області) [19; 129-130].

Крім церковно-релігійних зв'язків, одну із домінант надчорноморсько-галицьких взаємин становили торговельно-економічні обміни [20; 478-479], що завжди мали істотне значення. Організаційно питання торговельних обмінів урегульовували за допомогою посольств. У 1200 році в Константинополі перебувало галицьке посольство, яке очолив Твердята Остромирович. Свідком цієї події став новгородський прочанин Добриня [21]. Значні обсяги торговельних обмінів були досягнуті за часів Ярослава Осмомисла, коли кордони Галицького князівства сягали гирла Дунаю. У межах цього району засновано Малий Галич (у подальшому Галац) – прикордонний пункт обмінів [22]. Під час торговельних операцій обмінювали товари, які завозилися з Візантії, однак вироблені були у ремісницьких центрах Сходу, Малої Азії, Індії, Китаю. Це речі культового та світського призначення – шовкові тканини, одяг, „сrebro” і „всякое узорочье” [23; 819], прикраси, військові спорядження [24; 176, 187], сільськогосподарські продукти, предмети господарського призначення – „от грек злато, паволоки, вина и овощеве разноличныя” [25; 50]. Господарська тара – амфори південного походження та візантійські монети знайдені на торгово-ремісницькому посаді давньоруської Теревовлі [26; 126]. Переважна більшість виробів, які у XI-XII ст. завозилися із Візантії, належала до речей культового призначення – художньо виконане церковне начиння, предмети дрібної пластики: ікони, хреститільники, енкаліпони, літургичний посуд. Центром виготовлення візантійського коштовного начиння був Константинополь [27; 487-497].

Зі східних візантійських центрів походив золотий та срібний посуд – тарілки та кубки, про які згадує літопис [28; 814], у тому числі тюльпановидна скляночка зеленого кольору із поховання молодої жінки в Успенському соборі Галича та глазурований посуд із сюжетним декором із Малої Азії, з Волині. Частина товарів вироблялася у самому Царгороді. Так, згадані у літописі багаті шати Данила Галицького – шовкова тканина червоного кольору на „кожуху грецького оловіра” з „...кроуживы златыми плоскими” (ПСРЛ, 1962, т.2, Іпат., с.814), були продукцією спеціальної придворної майстерні в Константинополі, а шкіра „хза зеленого”, тобто грецького сап'яну, походила із малоазійських центрів.

Низку товарів виготовляли в Надчорномор'ї. У майстернях Корсуня виробляли корсунські хрести, оздоблені черню, яка стала ознакою ремісничого напрямку так званої „корсунської справи”. Її взірцем є бронзовий енкаліпсон XI-XIII ст. із Звенигорода Галицького. Попит на корсунські хрести спонукав до їх виготовлення за глиняними формами, знятими з оригіналів. У

такий спосіб виготовлений хрест, знайдений у нашаруваннях XI-XIII ст. у Дорогобужі. Зображення Христа на ньому мало характерний рисунок пальців рук, що „впираються” в рамки медальйонів, а по боках сюжету „Розп’яття” – написи: „Дими/три/” та „Мико/ла/ (РКМ, інв. АК 355/727). Аналогом цьому хресту є хрест із колекції Могилевського краєзнавчого музею.

Попитом користувалися „корсунські” хрестики-тільники. Виконані із строкатого каменя, невеликі за розмірами та прості за формою, вони поступали на давньоруські землі із X століття. Нескладне виготовлення способом вирізання, шліфовки та полірування, дозволяло копіювати такі хрестики із місцевих матеріалів, у тому числі й на галицько-волинських територіях, багатих на виробний камінь.

Із Херсонесу походили самшитові гребінці. Один із них, унікальний за декоруванням у вигляді давньоруської абетки, знайдений у Берестії.

У Херсонесі можна було придбати полив’яні блюда з білої глини з рельєфним декором штамповкою, що імітувала карбування по золоту та сріблу, тематика декору яких номінально збігається з тематично-образним рядом так званих „галицьких” плиток XII-XIII ст. Її склали птахи (у візантійському варіанті – у пишному оперінні) з парадними пов’язками, орлів (у візантійських виробках – фронтальне розташування, в галицьких – профільне), барсів, грифонів із пташиною або людською головою (у галицьких виробках – із пташиною або лев’ячою). Крім того, на певний збіг вказує рельєфна проробка поверхні полив’яних блюде із Херсонеса та плиток із Галича. Зважаючи на те, що зображення звірів та птахів у геральдичній композиції по сторонах дерева життя, вершників на полюванні на візантійських керамічних виробках із Херсонесу є близькими рельєфам на металевих блюдах сасанідського Ірану V-VI ст., їх пов’язують із колом східного, малоазійсько-сирійського ареалу Візантійської імперії.

Аналогічні зображення орлів, птахів із загорнутою назад головою, а також хижаків у динамічній позі з вищиреною мордою, які також відносять до візантійської роботи, прикрашали невеликі пластини з різьбленої кістки, що прикріплювали до ларів. До таких виробів, не виключено, належав кістяний мініатюрний образок-вставка із зображенням святого Георгія із Болохівського скарбу 1970 р., знайдений у Пониззі. Йому притаманна іконографія з характерним фронтальним розташуванням фігури, відомим за ранньовізантійськими живописними та нумізматичними взірцями, творами прикладного мистецтва X-XI століття. „Візантійська” традиція втілена також у використанні слонової кістки – матеріалу, особливо шанованому у візантійських привілейованих споживачів: речі із слонової кістки належали консулам, які щорічно обиралися в Константинополі та на знак обрання розсилали по провінціях імперії знаки влади – різьблені диптихи із слонової кістки. Давньоруський напис, який супроводжує зображення святого Георгія, підтверджує, що образок створений саме у „слов’янізованому” центрі візантійської культури – Херсонесі-Корсуні. Його власниками могли бути чернігівські князі, що знаходилися у Тмутаракані і яким приписують приналежність медальйону разом з іншими предметами Болохівського скарбу 1970 р.

У Надчорномор’ї здійснювалися контакти з болгарським населенням, переселенцями з Призов’я та Прикупання, які оселялися на цих землях із VIII ст. Вироби болгарських ремісників з кераміки, гончарного та ліпного посуду, металевих прикрас – колець, пряжек, хрестиків та інших дрібних предметів (кам’яні матриці для відливки знайдені у Херсонесі в шарах IX-X ст.), традиційно розраховувалися на небагатого, зокрема сільського споживача і мали збут у давньоруських землях. Відомо, що культурні впливи кавказького осередку металургійної справи позначилося на металовиробництві багатьох країн Європи; їх простежують від середини III тис. до н.е., однак, майже не дослідженим є питання можливої участі закавказьких майстрів у створенні центрів металообробки на теренах Галицько-Волинської Русі, де ймовірна їх участь у виготовленні зброї та військового спорядження. Характерні риси виробів із металу – зброї та прикрас із галицько-волинських територій свідчать про реальну можливість таких взаємин, адже у XVII столітті документально зафіксовані імена ремісників Бедроса Мардерисовича та Бедроса Захар’яевича, які традиційно виробляли предмети кінської зброї у Львові (щити, колчани, сідла), приналежні до вірменського осередку. Не має сумнівів, що вони наслідували давній традиції металообробки, яка походила із Закавказзя.

Мистецькі традиції Закавказзя та Близького Сходу істотно позначились й на полив'яній кераміці Надчорономор'я, яку виробляли у XIII ст. місцеві майстри у Херсонесі, коли припинили завозити візантійський імпорт. У таких речах знайшли місце композиції, запозичені з коштовної кераміки Ірану, як-от – вершник на полюванні з соколом у руці та луком, бенкети-святкування, людина, яка сидить по-східному. Останню композиційну схему в подальшому широко застосовували у народних картинах „Козак-Мамай”. Інший художній мотив стосується образу Сиріна, покровителя людини в мистецтві Середньої Азії, Ірану та Закавказзя часів Сасанідів (224-651 рр.). У давньоруському мистецтві Галицько-Волинської Русі його зображення найближче відповідає образам середньоазійсько-близькосхідного кола на черневому колті з обнизью із с. Залісці Каменецького повіту Подільської губернії.

Поки що мало вивчені у давньоруській культурі галицько-волинського регіону різноманітні тюркські елементи. Очевидно, що вони формувалися впродовж тривалого часу як результат стосунків із тюркомовними спільнотами, етносами та народами, які виходила на історичну арену в той, чи інший момент [29]. Так, впливи культури хозар, що утворили на Північному Кавказі державу – Хозарський Каганат і в VIII ст. здійснювали у Причорномор'ї протекторат, зокрема у Херсонесі, позначились, переважно у металовиробництві. Тудуни споруджували храми та створювали на хазарській території православні єпархії, підпорядковані Константинополю, адже частина хозар прийняла християнство.

На межі VIII-IX ст. хозарська аристократія звернулася до іудейської віри, що привнесло своєрідні відтінки в художню культуру Надчорономор'я. Укріпленню іудаїзму сприяли також караїми, осередки яких утворились на Волині та Галичині. Мешканці кримського середньовічного городища Чуфут-Кале („Іудейська фортеця”), назва якого зафіксована вперше в географічній літературі у 1608 р., увійшли до створеного на стародавній основі цього міста в другій половині XIV в. потужного економічного, релігійного та ремісницького центру-фортеці Кирк-Ер (означає „земля /роду/ Кирк”) Яшлавського бейлика Золотої Орди. На його теренах існувала мечеть (1346 р.), медресе та монетний двір, що сусідили з культовими спорудами та житловими кварталами караїмської (як поселення оформилося у другій половині XIV ст.) й вірменської общин. Із XVI ст. мешканцями фортеці Кирк-Ер залишалися караїми, від яких збереглися залишки Великої та Малої кенас XIV та XVIII ст. Не виключено, що майстри монетного двору, досвідчені потомствені майстри з обробки металів, контактували із замовниками з території Галичини та Волині.

Інший напрям впливів тюркських культур здійснювався з боку народів, які входили у IX-XI ст. до конгломерату тюркомовних та угромовних племен. Спочатку це були печеніги, які залишили кургани, військове спорядження (залізні мечі з орнаментованими руків'ями, кістяні накладки на луки) та багато декоровану ліпну кераміку, а згодом половці-кипчаки (з X-XI ст.), яким належали кургани та монументальна кам'яна скульптура. Ці племена скотарів протягом IX-XIII ст. змінили демографічну ситуацію, поширивши тюркську мову та залюднивши північні степи Криму.

Нині залишена половцями скульптура – феномен монументального мистецтва кочовиків, відома в тисячах екземплярів (музеї Дніпропетровська, Києва, Запоріжжя, Симферополя, Полтави, Харкова, Маріуполя, Донецька, Мелітополя, Бердянська та ін.). Вона мала ритуальне й магічне значення, служила утіленню суворої суспільної ієрархії. Владу божеств й володарів кочового світу втілюють лаконічно-суворі твори (висотою до 1,6-1,8м, окремі до 3-3,5м), так звані „кам'яні баби” – антропоморфні зображення, які встановлювали у відкритому степу над погребіннями вождів. Пануючою формою релігії у половців був культ предків, яких і уособлювали надгробні кам'яні статуї – чоловічі (військові вожді) і жіночі (культ прародительки), що в подальшому узагальнено трансформувалися в культ предків-вождів [30].

Від половців ця традиція поширилась у моноголо-татар, які присвячували такі скульптури знатним воїнам. Масивні, „небагатослівні”, вони походили від спільних першоджерел VI-VII ст. з Алтаю, Туви, Великого Монгольського степу, де такі скульптури знаходились біля заупокійних храмів Тоньюкука поблизу Улан-Батора, Кюль-Тегина, Більче-

Каган на Орхоні. Відтак ці твори зберігали вертикальне розташування, компактність форм, нероздільність загального об'єму, умовність та площинність пластики, образний зміст, який втілював пережиткові форми первісних культів. За іконографічно-стилістичними ознаками, методом моделювання фігури, якістю роботи монументальна пластика кочівників типологічно поділяється на стовпоподібні (тип герми: голова, що „вгрузає” у тулуб, напівфігура, надрамення, подекуди руки, не деталізована, з обмеженою атрибутикою у вигляді ритуально чаші, головного убору), скульптура-герма („розвинута” форма: пророблені деталі голови та тулуба, розрізнення чоловічих та жіночих зображень, деталізація), кругла скульптура (стояча чи сидяча, розвинута пластика об'ємів, моделювання голови, тулуба, рук, ніг, ритмічна система мас та площин, своєрідний „реалізм” та „натуральність”, поліхромія) [31].

Меморіальна символіка кочівників мала впливи на військові традиції давньоруського воїнства, що у подальшому перетворилося на українське козацтво. Своєрідним відбитком системи уявлень, притаманної військово-меморіальним традиціям кочового світу, є українська народна картина „Козак Мамай”, в якій втілена переосмислена в легендах та народних оповідях ідея солідарності кочового та давньоукраїнського населення, де ім'я „Мамай” закарбувало багатосторонній спільний історичний досвід. Образ реальної особи темника Мамає (?-1380 р.) як позитивного героя народної поезії та живопису узагальнено відобразив процес асимілювання кочовиків на давньоруських землях у Подонні та Прикубанні. Дослідження підтверджують, що асимільоване тюркомовне населення – половці – стали частиною українського населення, у тому числі, в межах Карпато-Дніпровських виходів до Чорного моря. З X-XI ст. мешканці південних прикордонних районів причорноморського степу, наближених до галицьких територій, були торки-гузи, печеніги-кангали, берендеї-чорноклобуки, половці-кумани. З печенізьким кочівницьким угрупованням пов'язують дві могили у Крилосі. Між південноруськими та золотоординськими володіннями в степу половецькі орди охороняли давньоруські володіння. У війську Данила Галицького важливу роль відіграла орда, яку очолював син (чи свояк) Котяня хан Тігак, про що неодноразово згадував давньоруський літопис, останній раз – 1253 р. у зв'язку з походом до володінь Миндовга. Контакти з цими народами відіграли важливу роль для населення південнозахідних земель Русі. З половців походили і мешканці Галича – бояри Чагровичі, які відзначилися у трагічній епопеї боротьби князів з боярами, епізоди якої потрапили на сторінки давньоруського літопису.

Із середини XIII ст. її розвиток активізувався за рахунок приєднання переселенців із вірмено-малоазійських та закавказьких громад. Їх переважно склали ремісники – каменярі, різьбярі, ювеліри, будівельники, які сприяли зміцненню позицій половецько-кавказького прошарку не тільки в культурі південно-західного Криму, а й за його межами. Істотну роль в їх закріпленні на півострові відіграла торгівля у суміжних степових районах, прилеглих до кордонів Русі. Археологічні матеріали XI-XII ст. свідчать, що берендеї, торки, печеніги, половці в цих обмінах здобували давньоруську зброю та обладунки, а давньоруські вояки – потрібні їм речі з глибинних районів Сходу. Поступово виокремилися центри половецько-руської торгівлі: у причорноморській зоні – ринки в Корсуні (Херсонесі), Сурожі (Судаку), Тьмутаракані (Тамані), за межами Русі – в портових торговельних містах, де монголо-татари установили торговельні зв'язки з передньоазійськими та європейськими центрами. Головним товаром спочатку у половців, а з XIII-XIV ст. золотоординців залишалися слов'янські невідьники, за яких вони одержували найкоштовніші вина, посуд, ювелірні вироби, шовк та парчу. Істотний прибуток давали продаж ремісницьких виробів із місцевої деревини (самшиту), текстилю (вовняні та шовкові тканини), продуктів (волоські горіхи, прянощі). Кримські хани сприяли цій торгівлі і отримували від неї величезні мита. Вони також контролювали донський та волзький шляхи, куди переправлялись товари з над чорноморської зони. Цей напрям набув великого значення у Східній Європі, замінивши давній шлях „з варяг у греки”: його значення було втрачене у зв'язку із падінням Києва. На окраїнних землях Галицько-Волинської Русі провідне місце в системі міжнародних торговельних зв'язків Золотої Орди з Центральною та Північною Європою посідав волинський Луцьк, що стояв на європейському міжнародному шляху. Тісний економічний

зв'язок Луцька із золотоординськими містами Північного Причорномор'я сприяв його піднесенню в XIII-XIV ст.; ті самі причини забезпечили значне зростання політичної і культурної ролі інших міст Волині, зокрема Дубна та Кременця.

Отже кочівники створили середовище, що сприяло переходу Надчорномор'я до нової етнополітичної та культурної ситуації і водночас взаємин з іншими спільнотами, в тому числі Галицько-Волинської Русі. Прийняттям у XI ст. основною масою половців Надчорномор'я ісламу, в історії культури та мистецтва цього регіону розпочався новий етап.

Новий етап в історії культури та мистецтва Надчорномор'я пов'язаний з утворенням строкатої за складом евразійської феодальної держави – Золотої Орди, до складу якої увійшов Крим, з 1234 р. – золотоординський улус. Із ним пов'язане поширення з XIII ст. в архітектурі так званого „сельджукського” стилю, похідного з малоазійських територій Туреччини, звідки з XI ст. йшли імпульси ісламської цивілізації. Його поширювачами стали вірмени, втікачі з малоазійських територій, які потрапили на півострів унаслідок анексії вірменських царств і княжінь Візантією та сельджуцької навали XI ст. Їх поселення розросталися починаючи з 30-40-х рр. XIII ст. у Південно-Східному Криму. Одна із найкращих пам'яток ісламського мистецтва – Мечеть Узбека (1314 г.) в Солхаті (в пізнішій топоніміці Ескі-Кермен, нині Старий Крим), створена за формою базилики, з півдня до якої примикала медресе – вища школа мусульман (1332/1333 р.), квадратна у плані будівля з великим двором, до якого звернутий портал з багатим різьбленням. У взірцях різьблення по каменю мечеть демонструє орнаментальний мотив сплєтених та оточених пишним листям пальмет і рослинних паростків. Така рослинна орнаментика в XIII-XIV ст. була поширена в Закавказзі та Малій Азії періоду Сельджуків і саме звідти перейшла в Надчорномор'є.

Ті самі елементи декору поширили вже як місцеві, притаманні культурі Надчорномор'я, вірменські архітектори та будівельники, які належали до православної конфесії. Ймовірно, саме вони поширювали сельджукську стилістику та мусульманські орнаменти у будівлях Мангупа, печерного міста-укріплення до підступів Херсонесу (найбільшого в Криму), як-от, наличники палацу, бічні двері базилики, декор надгробків, частково переробляючи на християнський орнамент у вигляді перевитих джгутів, стрічкових ланцюгів хрестів (останні відомі в Ані з XI в., наприклад у церкві Сурп-Григор). Вироблені декоративні форми вірменські зодчі застосовували і на спорудах, які створювали для власних потреб. Це були переважно хрестово-купольні тринавні та невеликі однонавні храми. В традиціях вірменської архітектурни збудована церква Іоанна Предтечі в Керчі у вигляді невеликої зали з куполом та апсидою, що не виступала назовні (характерно для вірменської архітектури XIII-XIV ст.) і рельєфами у східній частині із зображенням Іоанна Хрестителя, Христа, бородатого Георгія, дванадцяти апостолів (погрудна композиція), образи яких не зустрічаються ні у візантійському, ні у греко-східному мистецтві. Вони свідчать про зв'язок із корінною традиційною для вірменського середньовічного мистецтва монументальною пластикою. До взірців архітектури Вірменії, зокрема храму Сурп-Ншан XII-XIII ст. тяжіє головна споруда православного центру вірменської колонії у Надчорномор'ї монастир Сурп-Хач, зведений поблизу столичного на той час міста Солхат (нині м. Старий Крим) у 1338 році. Характерно, однак, що декор portalу цього храму прикрашає різьблення у сельджукському стилі, за манерою виконання аналогічний декору Мечеті Узбека. Водночас, фрески та скульптурний білокам'яний узор в інтер'єрі належать до традиційного вірменського монументального живопису та різьблення.

Кавказькі впливи присутні також в архітектурі галицько-волинського та володимиро-суздальського регіонів Русі. Їх пояснює присутність серед місцевого населення вірменських громад, не виключено, частково сформованих із мешканців Криму, колишніх емігрантів з Малої Азії. Саме вони утримували і малоазійські художні традиції. Відтак подібні риси, що стали з'являтися у Європі, поряд із галицько-волинськими теренами, були своєрідним свідченням розселення вірмен від Польщі до Ісландії, у міста Золотої Орди, східноєвропейські землі – в Польщу, Русь-Україну, на арабській Схід – в Єгипет, Сирію, Ліван. Великі колонії вірмен утворилися в Угорщині, Молдавії та Галичині. Архієпископські кафедри вірменської конфесії з X ст. існували в Києві, а з XIV ст. – в Луцьку, вірменські громади сформувалися у Володимирі-

Волинському, Львові, Луцьку та Кам'янці-Подільському. Як найбільші на південно-західних землях Русі луцька та кам'янець-подільська громади вірмен першими згадуються в посланні католикоса Теодороса II до вірмен України, датованому 13.08.1388 р. За князя Данила у Львові вірмени отримали ділянку землі, на якій розбудували окремих міський квартал. Вірменські осередки існували також у Язлівці та Острозі на Волині. В Криму велика вірменська колонія, утворена в другій половині XI ст., мала за столицю місто Солхат, розташоване у центральній частині півострова на головному торговому шляху, що пов'язував материк з італійськими прибережними факторіями. На початку XIV ст. місто перетворилося на політичний, торговельний, ремісницький центр, який оточували захисні мури з розташованим поблизу них караван-сараєм у вигляді п'ятикутника (площа 2500 м²) і порталом, прикрашеним різьбленням. У Солхаті знайшли продовження традиції керамічного виробництва Херсонеса XIII ст., високий рівень якого демонструють взірці полив'яного посуду з декором у вигляді врізаного контуру та розпису ангобами. В гончарних печах Солхата, крім посуду випалювали керамічні плитки з поливою бірюзового кольору, що надавали архітектурі міста своєрідної неповторності.

Економічним зростанням місто Солхат забов'язане сусідству Кафі (сучасна Феодосія) з представниками венеційських та генуезьких факторій, з якою поступово з'єдналась вірменська громада. Збудовану у XIII-XIV ст. як адміністративний і політичний центр венеційсько-генуезької колонії, портове місто-фортеця, Кафу у 1266 році перебрали від Золотої орди генуезці, зробивши її у XIV ст. міжнародним центром торгівлі на просторі від Середземного до Азовського морів. Заснування торговельних факторій генуезців у Надчорномор'ї розпочалося у XII ст., а пік їхньої діяльності припав на XIII-XV ст. За генуезького володарювання була зведена Генуезька фортеця – цитадель, на території якої розташовані Вежа Клімента 1348 р., Вежа Кріско XIV ст., вірменська церква Іоанна Предтечі 1348 р., св. Іоанна Богослова XIV ст., св. Георгія XIV ст., св. Стефана XIV ст. Її стіни та башти, прорізані вузькими бійницями з машикулями-зубцями, мали не тільки оборонне призначення, а й декоративне. Найбільша башта побудована у 1348 р. і названа на честь папи Клімента VI, покровителя генуезьких купців. Прямокутна в плані, складена з масивних каменів, вона мала стіни з вузькими амбразурами, верхній ярус яких завершували широкі зубці. У XIV ст. у старій частині міста розпочали будівництво міської фортеці, на теренах якої були зведені башта св. Константина (1382-1448 рр.), що знаходилася біля міських воріт, поділена карнизом на два поверхи; три ряди верхніх легких арок та зубці, які надавали будівлі граціозну завершеність, вежа св. Фоми (1373 р.), вежа Дж. ді Скаффа (1342 р.).

У свою чергу, венеціанське представництво гуртувалося навколо фортеці Сугдеї, торговому місті на Великому Шовковому шляху, у якому з 1287 р. знаходився венеціанський консул. Його присутність засвідчує Консульська вежа XIII-XV ст. Показовою з точки зору розгляду цього напрямку культурних обмінів є знахідка позолоченого енкаліпону XII ст. із території князівського двору у Звенигороді (?), рідкісний на давньоруських землях екземпляр якого прикрашений перегородчастою емаллю двох кольорів – білого та синього. Він мав зображення розп'яття на одному боці та хрестоподібний орнамент, близький орнаменту на іконі Миколи XII ст. із різниці собору Сан-Марко у Венеції, на іншому. Окремі елементи орнаментальної композиції верхньої частини (ромби і „городки”), що зустрічаються в мозаїчному і фресковому живописі давньоруських храмів із початку XI ст., а в Трирському Псалтирі прикрашають мініатюри, свідчать про продовження давньої традиції, яка бере початок у візантійському мистецтві. Деяку спільність вони демонструють із геометрично-рослинними мотивами стовпчиків ініціалів „Христинопольського Апостола” XII ст. та інших рукописів із південно-західних територій.

Із XIII століття у заселеній переважно греками й вірменами Кафі почали оселятися татари, євреї, валахи, поляки, грузини, мингрели, черкеси. Відтак у ній будували латинські, грецькі, вірменські, руські храми, мусульманські мечеті, синагоги. Кожна з громад певним чином діяла у полі політичних, економічних та культурних процесів Надчорномор'я. Так, традиції вірменської художньої культури позначились на зодчестві, скульптурі та книжковій справі Галичини та Волині, причому наслідування традиціям вірменської художньої культури у зодчестві та книжковій справі, яка проявилася у створених вірменськими писцями та художниками рукописах

і були перенесені з рідного ґрунту у надчорноморські монастирські та церковні скрипторії, а згодом у центри інших країн, не втрапились і не розчинились в іншому середовищі: навпаки вони збагатилися з місцевого розмаїття мистецтв.

Водночас, нащадки малоазійських, боспорських, херсонеських греків зберігали стародавні еллінські традиції, втілюючи їх у східно-античних рисах, відповідної тематики та декору поліхромної скульптури; античні традиції втілював декоративний мотив в вигляді аканту – пальмети „трилисника” або „п’ятилисника”, гілки, крину. У Кафі збереглися грецькі храми XIV століття простої архітектури із стінописом усередині, найповніше – у церкві святого Стефана. У Галичині та на Волині „еллінські” ремінісценції проявилися в образно-сюжетному ряді керамічних плиток „галицького типу” та амулетів-змійовиків, похідному від східно-античної міфології, з притаманними їй „домішками” греко-скіфських, греко-східних, еліністично-римських культур, у кольоровому декорі поліхромної скульптури, інколи із застосуванням інкрустації, характерної ще для рельєфного декору фасадів античних будівель та статуй.

Певну культурну місію виконували також мешканці колишнього Тмутараканського князівства, хозарської Таматархи – черкеси, осетини та представники інших закавказьких етносів. У Північному Причорномор’ї вони продовжували здійснювати роль економічних та культурних „агентів”-посередників між слов’янським та закавказьким світом, яку виконували протягом століть. Основними заняттями представників кавказьких народів була торгівля, будівництво та художні ремесла.

Таким чином, взаємини та обміни між Галицько-Волинською Руссю й Надчорномор’ям носили різнобічний характер і позначилися вони на економіці, торгівлі, дипломатії, церковно-релігійних справах, побуті, праві, культурно-мистецькій практиці. Засвоєні у певних регіональних осередках, вони сприяли виходу середньовічної політичної, економічної, побутової та мистецької культури на новий рівень.

Джерельні приписи

1. Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / В.Т. Пашуто. – М., 1950.
2. Бибииков М.В. Русь в византийских памятниках и Византия в древнерусских произведениях (к сравнительному изучению) / М.В. Бибииков // Древнейшие государства на территории СССР. – М., 1987.
3. Толочко П.П. Русь – Мала Русь – руський народ у другій половині XIII-XVII ст. / П.П. Толочко // Київська старовина. – 1993. – № 3.
4. Толочко П.П. Там само.
5. Полное собрание русских летописей. – М., 1962. – Т. II. – Ипатьевская летопись, 1904.
6. Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степь. – М., 1989.
7. Лихачева В.Д. Искусство Византии IV-XV веков. – Ленинград, 1986.
8. Milyaeva L. The Ukrainan Icon 11-18-th centuries. From Byzantine Sources to the Baroque. – Bournemouth: Saint-Peterburg, 1996.
9. Янин В.Л. Актовые печати древней Руси X-XV ст. – Т. I. – М., 1970. – № 26-28.
10. Михайлова Р.Д. Художня культура Галицько-Волинської Русі. – К., 2007.
11. Полное собрание русских..., т. II, Ипат., 665.
12. Галицько-Волинський літопис / Під ред. М.Ф. Котляра. – К., 2002.
13. У Візантії призначали руських митрополитів, в тому числі за запропонованими Данилом Галицьким у 1241 р. правилами чергування на митрополичій посаді греків та слов’ян. У 1246 р. візантійський патріарх призначив митрополитом Русі вихідця з Галичини Кирила, призначеного князем Данилом на цю посаду роком раніше (1245 р.), у 1305 р. – Петра, ігумена Ратненського монастиря на Волині (?-1326 р.), який у 1308 р. став московським митрополитом. клопотаннями Юрія I Львовича константинопольський патріарх надав права на перетворення Галицької єпархії у митрополію, що засвідчує грамота Царгородського патріархату 1303 р.
14. Бегунов Ю.К. Слово о чуде Св. Климента и кирило-мефодиевская традиция // Slavia. – R 42. – Praga. – 1974.
15. Вказ. праця.

16. Бегунов Ю.К. Вказ. праця.

17. Там само.

18. У XIV ст. на Мангупі утворився центр культурного та політичного життя незалежного феодалного князівства Феодоро, до якого входили укріплення у горах та володіння на південному узбережжі, в тому числі фортеця Каламіта в усті річки Чорної. У XIV-XV ст. там були проведені масштабні будівельні роботи, укріплена цитадель, відновлена церква Св. Олени та Константина, завершено будівництво Мангупського палацу (1425 р.). В архітектурі і прикладному мистецтві князівства переплелися візантійські іконографічні канони й малоазійські традиції, що свідчать про поєднання впливів православного й ісламського світів, давні скандинавські витоки та нашарування місцевих стародавніх культур, які створили підґрунтя для існування кримських готів.

19. Томенчук Б.П. Прицерковні кладовища княжого Галича / Б.П. Томенчук // Галич і Галицька земля. – К. – Галич, 1998.

20. Археология Украинской ССР. В 3-х тт. – К., 1986. – Т.1.

21. Котляр М.Ф. Історія України в особах. Давньоруська держава / М.Ф. Котляр. – К., 1996. – С. 168, 192-193; Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества. XII-XIII вв. / Б.А. Рыбаков. – М., 1982. – С. 518.

22. Рыбаков Б.А. Вказ.праця. – С. 518.

23. Полное собрание русских..., т. II, Ипат.

24. Изборник, 1969.

25. ПВЛ, 1950.– Ч.1.

26. Тимошук Б.О. Теревовль – місто Галицької землі / Б.О. Тимошук // Галич і Галицька земля. – К. – Галич, 1998.

27. Археология..., т. I.

28. Полное собрание русских..., т. II, Ипат.

29. Для тюркомовних народів Причорномор'я притаманна розмаїтість історично-обумовлених поєднань в одному осередку. Так, наприклад, до складу формувань кипчаків входили ногайці-ногаї, у яких переважав монголоїдний компонент, але водночас вони були близькі до народів Середньої Азії, казахів, казанських татар, башкирів, карачаївців, балкарців, кумиків. Окрему групу склали тюрко-греко-аланоморвні тати (тобто чужі для кипчаків), яких у подальшому визначали як кримців, мешканців берегівської та гірської частини півострова. Кавказько-балканський антропологічний тип формували греки, вірмени, генуезці, готи, алани (огузо-сельджукська група) – балканські тюрки та гагаузи, спорідені з народами балкано-малоазійського кола.

30. Створені із пісковика, ці меморіальні скульптури втілювали зображення чоловіків та жінок із портретними рисами, за якими можна судити про їх вік та антропоморфний тип. Чітке моделювання частин тіла, вбрання, деталей дає можливість судити про чоловічий одяг – каптани, амуніцію у вигляді колчану та луку (з лівого боку), предмети побуту (біля пояса з правого), жіночий халатоподібний одяг та капелюхи з широкими крисами, накривки на плечах, сережки, підвіски на скронях, намиста, у пояса – предмети побуту, зачіски (волосся підібране тасьмою), взуття з узорами.

31. Як самобутній напрям у кримському мистецтві і до певної міри наслідування скульптури половців, варто назвати вертикальні стели зі знаками тамги на кладовищах XII-XIII ст. у степовій частині Криму, з якими пов'язують формування традиції кам'яних надгробків Ески-Юрта, Старого Крима, Отузів у вигляді тумб-стовпів та пласких каменів з верхівками геометризованих форм.

Резюме

Розглянуто соціальні, політичні, етнокультурні, міжнародні стосунки населення Волині і Галичини та Північного Причорномор'я як чинники впливу на архітектуру й мистецтво південно-західного регіону Русі.

Ключові слова: Галицько-Волинська Русь, Північне Причорномор'я, мистецькі зразки.

Summary

In the article social, political, ethnocultural, international relations of inhabitants in Volyn. Halychyna and Northern Black Sea territories are considered as the factor of influence on Architecture and Art of South-Western region of Rus.

Key words: Halychyna-Volyn Russia, North Black Sea exterminating, artistic standards.

УДК 75(091)(477.81)

Я.В. Бондарчук, М.М. Бендюк

ПОРТРЕТИ КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ XVI – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XVII СТОЛІТТЯ

На початку XVI століття на західноукраїнських землях під впливом низки чинників (росту прошарку міщанства і шляхти, поширення гуманістичних ідей та ін.) відбувається процес становлення мистецтва портрета, виділення його з іконопису і перетворення на самостійний жанр. Становлення ренесансного портрету тісно пов'язано з родом князів Острозьких. Переважна більшість портретів цієї славної династії, на жаль, існують нині в копіях XVII-XIX ст. Тим не менше їх значення як іконографічних джерел роду Острозьких та творів мистецтва, характерних для перехідної доби від Ренесансу до бароко, досить вагоме.

Деякі портрети Острозьких, що експонуються в музеях України, неодноразово аналізувались у монографіях П.Білецького [3; 41-42], Р.Михайлової [12; 118-134], М.Гембаровича [20; 110], П.Жолтовського [6; 132-133], В.Овсійчука [14; 161] та ін. Проте чимало зразків, особливо тих, що зберігаються в музеях і картинних галереях Польщі та Білорусії ще не стали предметом досліджень мистецтвознавців.

Мета цієї статті – систематизувати за хронологією і стилістичними ознаками всі збережені портрети князів Острозьких, що являють собою одну з найцікавіших сторінок в історії українського мистецтва XVI-XVII століть.

Збереглося кілька портретів великого гетьмана литовського князя Костянтина Івановича Острозького (1460-1530 рр.). Але тільки одне зображення князя в картині „Битва під Оршею” є прижиттєвим (іл.1). На думку багатьох дослідників (Н.Й.Холста, Ц.Мюллера, Станіслава Хербста, Міхала Валіцького та ін.), картина була створена невдовзі після битви, у 1515 році, невідомим художником школи Луки Кранаха Молодшого [21; 68, 24; 217]. Острозький-головнокомандувач об'єднаними польсько-литовськими військами, зображений на першому плані невеликим сивобородим чоловіком із подовгуватим обличчям, орлиним носом, високим похилим чолом. Під час битви князю було 54 роки, але виглядає він значно старшим. За сучасним йому свідченням, князь „...невеликої статури, але благородного серця, всім доступний, з лицарськими людьми щедрий, з полоненими милосердний, такий, що виділявся військовим талантом” [19; 219]. Він сидить на коні і, розмовляючи з воєначальниками, показує правицею на поле битви. Одягнутий у пурпурну ферязь, розшиту спереду золотом, на шії два золотих ланцюги з широкими ланками, на голові тканий золотом берет, подібний до того, що був у короля Сигизмунда I. За князем –литовський командувач та прапороносець, який тримає на довгому тонкому деревку прапор із гербом Острозьких (поєднання Огоньчика і Леліви).

У краєзнавчому музеї Острога експонується портрет Костянтина Івановича (іл. 2), який, як зазначено у каталозі Братства ім. князів Острозьких, поступив до музею в 1915 році як подарунок від російського офіцера [8; 2]. Це менш ніж погрудне зображення князя в чорному одязі та глибокому чорному береті, що майже зливаються з темним тлом. Із лівої сторони внизу є напис „Konsnt.X.Ostrogski” і під ними літери, які неможливо прочитати. Порівнюючи його з попереднім зображенням, потрібно відзначити певну ідеалізацію рис обличчя: щезають зморшки під очима, запалі щоки, більш правильним стає ніс. Але в цілому портретні риси збережені і переданий сильний вольовий характер князя, усвідомлення значимості власної особи. Зазвичай цей портрет вважається копією XVII ст. із прижиттєвого портрету князя К.Острозького. Він подібний до скульптурного портрету на його надгробку, поставленому сином Костянтином-